

NEM EPISZTEMIKUS TÉNYEZŐK SZEREPE A TEORETIKUS RACIONALITÁSBAN

MARGITAY TIHAMÉR

1. Bevezetés

Teoretikus és praktikus racionalitás, episztemikus és praktikus kritériumok

A racionalitás valamiféle célszerűséget jelent, és különböző dolgokkal kapcsolatban merülhet fel. Lehet egy vélekedés, egy cselekedet, egy döntés, egy szándék, egy terv stb. racionális vagy éppen irracionális. Ha például egy cselekedetet racionálisnak *minősítünk*, akkor ezzel célszerűsége szempontjából *értékeljük*. Azt állítjuk, hogy az adott cselekedet várhatóan hatékonyan hozzájárul a cselekvőnek a cselekedettel elérni kívánt célja megvalósításához.

Arisztotelész óta kétféle racionalitást szokás megkülönböztetni. A teoretikus racionalitás a vélekedésekre¹ (meggyőződésekre, hitekre, elvárásokra) vonatkozik, és azt vizsgálja, milyen feltételeket kell a vélekedéseknek kielégíteniük ahhoz, hogy helyes, igaz, adekvát, hű

¹ A téma szempontjából a „vélekedés”-sel egyenértékű kifejezésként fogom használni még a „hit” és a „meggyőződés”, az „állítás elfogadása” kifejezések is. A „vélés” és a „hívés” helyett a „vélekedés kialakítása”, „állítás/vélekedés elfogadása”, „vélekedések magunkévá tétele / megválasztása” stb. kifejezések fogom használni anélkül, hogy ezzel a vélekedések szándékos választására utalnék, vagy a vélekedéseket mentális cselekvésekként kívánnám felfogni. Mondanivalóm szempontjából elegendő a vélekedésekre vonatkozó általánosan elfogadott elgondolásokra támaszkodni.

képet alkothassunk a világról (a kifejezésekben mutatkozó különbségek most nem lényegesek). Ezzel szemben áll a praktikus vagy gyakorlati racionalitás, mely a cselekedetekre (döntésekre, szándékokra, tervekre stb.) vonatkozik; mennyire alkalmasak a cselekedetek (szándékok, döntések, tervek stb.) arra, hogy segítségükkel a szükségleteinket, vágyainkat kielégítsük.

Mindkettő célszerűséget állapít tehát meg. A teoretikus racionalitás a megismerési szempontból célszerű vélekedések sajátossága, míg a praktikus racionalitás a célok kielégítéséhez szükséges cselekedetek célszerű megválasztásában fejeződik ki. Az episztemikus célt, amelynek szempontjából a vélekedések megválasztásának célszerűségét értékelhetjük, közelebből úgy határozhatjuk meg, mint azt a célt, hogy *átfogó és helyes vélekedésekre tegyünk szert most*. Ennek segítségével egy vélekedés teoretikus racionalitását a következőképpen értelmezhetjük:

1. Egy vélekedés (egy állítás elfogadása) teoretikusan csak akkor racionális egy *S* személy számára, ha hozzájárul ahhoz, hogy *S* az adott pillanatban átfogó (értsd: széles körű és részletes) és helyes vélekedésekkel rendelkezék.²

Szokásos értelmezés mellett a „helyes” kifejezés arra utal, hogy a vélekedés igaz, hogy hű képet ad a világról. Ezek után a vélekedés elfogadásának (szükséges) feltételeihez valamely ismeretelméletre van szükségünk, mely meghatározza azokat az *episztemikus kritériumokat, feltételeket*, amelyek teljesülése esetén a vélekedés helyes/igaz – vagy legalábbis valószínűleg helyes/igaz. Ilyesmi lehet a fundacionalizmus, a koherenzizmus, a megismerésbeli erények elmélete stb. Az *episztemikus indokok* pedig olyasmik, amik növelik annak valószínűségét, hogy a vélekedés helyes/igaz: ezek a vélekedés helyessége/igazsága mellett szóló bizonyítékok.

² Vö. R. Foley, „Conceptual Diversity in Epistemology”, a P. K. Moser által szerkesztett *The Oxford Handbook of Epistemology* c. kötetben, Oxford University Press, New York, 2002, 188. o. Az episztemikus cél megfogalmazásában lehetnek eltérések, de az általam ismert változatok nem befolyásolják mondanivalóm érvényességét. A teoretikus racionalitás fenti megfogalmazása és az episztemikus álláspont későbbiekben adott rekonstrukciója során igyekszem valamiféle általánosan elfogadott nézetet a lehető legerősebben megfogalmazni.

A teoretikus racionalitás tehát episztemikus, azaz megismerésbeli racionalitás. *A racionális vélekedés hozzájárul a világról alkotott helyes és átfogó kép kialakításához, racionális vélekedés az, amely megismerési szempontból célszerű.* A racionalitás fokozati kérdés: egy vélekedés racionálisabb lehet, mint egy másik.

Az episztemikus, azaz a vélekedés helyességére vonatkozó szempontok és feltételek szerepe világos, de vajon *elvileg* nem episztemikus – azaz praktikus – szempontok és indokok játszhatnak-e szerepet a vélekedések elfogadásában, és ha igen, milyen jellegűek lehetnek ezek?³

Praktikus szempontok nyilvánvalóan befolyásolják a vélekedéseinket. Praktikus szempontok, érdeklődésünk, gyakorlati szükségleteink stb. határozzák meg azt, hogy miről alakítunk ki véleményt egyáltalán. Azonban az, hogy miről alakítunk ki véleményt, nem befolyásolja, hogy az adott tárggyal kapcsolatban milyen feltételek mellett tekinthető elfogadhatónak egy állítás. Továbbá egy vélekedést is megítélhetnénk valamely pusztán praktikus szempontból. Vizsgálhatnánk azt, hogy egy *tetszőleges, nem megismerési cél* megvalósításához egy vélekedés mennyiben járul hozzá. Mondjuk a lelki egyensúlyom és a gyógyulási esélyeim szempontjából célszerű lehet azt hinnem, hogy jó esélyeim vannak a gyógyulásra, habár valójában nincsenek. Az adott célok fényében értékelve ez racionális vélekedés, éspedig praktikusan – de nem episztemikusan – racionális. Vagyis például hamis állítás elfogadása, az önbecsapás is lehet praktikusan, de nem episztemikusan racionális, és természetesen ilyenkor is praktikus kritériumai vannak a vélekedés racionalitásának.

A következőkben azonban én azt vizsgálom, hogy a praktikus szempontok az episztemikus racionalitás, vagyis a megismerési szempontból célszerű vélekedések kialakításában játszhatnak-e szerepet. Amellett fogok érvelni, hogy a vélekedéseknek bizonyos praktikus

³ Tehát nem az a kérdés, hogy pszichológiailag milyen indokok motiválnak minket egy állítás elfogadására, hogy a gyakorlatban milyen indokok hoznak létre bennünk egy vélekedést, hanem az, hogy a racionalitásra és a megismerésre vonatkozó elképzeléseink mellett, milyen indokok alapján lenne racionális hinni egy állításban.

kritériumoknak is meg kell felelniük ahhoz, hogy a megismerés szempontjából célszerűek legyenek, és ennek következtében bizonyos praktikus indokok jogosan szerepelnek egy állítás racionális elfogadása mellett.

Természetesen nem amellett érvelek, hogy bizonyos vélekedéseinket nem episztemikus szempontok szerint alakítjuk ki, hogy e vélekedések esetében nem kizárólag a helyességükre/igazságukra vagyunk tekintettel, amikor magunkévá tesszük őket. Ez már régóta világos. Állításom az, hogy ez *megismerési szempontból* racionális. (Persze attól függően, hogy milyen nem episztemikus szempontot veszünk figyelembe az adott esetben.) Másképpen, nem azt kívánom megmutatni, hogy a gyakorlatban részben praktikus szempontok határozzák meg a vélekedéseinket, hanem azt, hogy bizonyos esetekben *megismerési szempontból célszerű, hogy ez így történik.*

2. Az episztemikus álláspont

Az episztemikus álláspont szerint egy teoretikusan racionális vélekedés kialakításában csak ismeretelméleti szempontok játszhatnak szerepet.⁴ Vagyis egy állítást elvileg csak episztemikus indokok alapján fogadhatunk el, amelyek (valamely ismeretelmélet alapján) növelik annak valószínűségét, hogy az állítás helyes/igaz. Amennyiben ilyen szempontok alapján nem tudunk állást foglalni egy állítással kapcsolatban, azaz nincs elegendő indokunk amellett, hogy az állítás (valószínűleg) helyes/igaz, akkor fel kell függeszteni az állásfoglalást. Praktikus szempontok, mint a vélekedés hasznossága, értékessége, fontossága stb. nem játszhatnak szerepet. Másképpen megfogalmazva: csak elégséges bizonyítékok alapján fogadhatunk el egy állítást, és ha ilyenekkel nem

⁴Többféle episztemikus álláspontot lehet elkülöníteni, ám a közöttük mutatkozó különbségek érvelésem szempontjából lényegtelenek. Az episztemikus álláspont nagy hagyományokkal rendelkezik Arisztotelésztől Audiig (vö. R. Audi, „Theoretical Rationality”, az A. R. Mele és P. Rawling által szerkesztett *The Oxford Handbook of Rationality* c. kötetben, Oxford University Press, New York, 2004.), és ez jelenti a kérdésben az ismeretelmélet fő áramát, bevett nézetét.

rendelkezünk, akkor nem szabad elfogadnunk azt, és ha mégis meg tesszük, akkor ez a vélekedés irracionálisnak minősül, mert csak olyan állításokat indokolt elhinni, amelyeket episztemikus indokok alapján jó okunk van helyesnek, igaznak tartani.

Természetesen az episztemikusok sem vitatják, hogy nem episztemikus feltételek közvetett módon befolyásolják, milyen, és mennyire pontos és megbízható vélekedésekkel rendelkezünk, például azon keresztül, hogy mit, mennyi ideig és milyen alaposan kutatunk. Ezek azonban szerintük a kutatásra vonatkozó praktikus kérdések, és semmi közük a vélekedés megismerési szempontból vett célszerűségéhez, azaz episztemikus racionalitásához. (Lásd később!)

2.1. Az episztemikus álláspont melletti érvek

Az episztemikusok szerint álláspontjukat a hétköznapi gyakorlat is megerősíti. Aki figyelmen kívül hagyja az episztemikus indokokat, és praktikus céljai alapján fogad el valamely álláspontot, azt általában irracionálisnak minősítjük azzal, hogy azt mondjuk: vágyálmokban él. Ha azért hiszem azt, hogy az én számaimat húzták ki a lottón, mert pénzre lenne szükségem, és ezért a lottó ötösben való hit örömet szerez, akkor itt nyilván irracionális ezt a praktikus szempontot figyelembe venni.

Tekintsük át az episztemikus álláspont melletti négy legfontosabb és legerősebb érvet!

Az első érv szerint az episztemikus álláspont a teoretikus racionalitás fenti – szokásos – értelmezéséből adódik. Hiszen ha a vélekedések arra szolgálnak, hogy helyes képet adjanak a világról, akkor csak olyan indokok alapján ésszerű elfogadni állításokat, amelyek valószínűsítik, hogy utóbbiak helyesek. A helyességüket pedig csak az episztemikus indokok képesek valószínűsíteni, tehát csak episztemikus indokok alapján tehetünk magunkévá ésszerűen vélekedéseket. Vagyis ha „definíció szerint” a teoretikusan racionális vélekedések episztemikus célt valószínűsítanak meg, akkor nem *lehet* ésszerű a nem episztemikus indokok alapján elfogadott vélekedés.

A másodikat nevezhetjük motivációs érveknek. Általában egy praktikus indok, legyen az mégoly fontos, mondjuk egy vélekedés

hasznosságának belátása, nem eredményezi a vélekedés elfogadását. Ezzel szemben – mutatnak rá az episztemikusok – egy állítás igazságának belátása automatikusan azt eredményezi, hogy elhisszük az állítást. Vagyis az állítás igazsága mellett szóló bizonyítékok vélekedést eredményeznek, a hasznossága melletti érvek viszont nem. Az utóbbiak legfeljebb azt eredményezik, hogy megpróbáljuk magunkat olyan megismerési helyzetbe hozni, ahol azután megfelelő bizonyítékokat találunk, és ezáltal elfogadjuk az állítást. Praktikus indokok hatástalanok a vélekedés kiváltása szempontjából, az episztemikus indokok viszont automatikusan (tehát a szándékolt cselekvés jellemzői nélkül) kiváltják a vélekedés kialakulását. Vagyis csak az episztemikus indokok működnek motivációs indokként, a praktikus indokok nem. Például hiába tudom, mennyire megnyugtató lenne jelenlegi anyagi helyzetemben azt hinnem, hogy ötösöm van a lottón, ettől még nem fogom ezt hinni, amíg nem látom, hogy a számaimat húzták ki. Ekkor viszont rögtön és automatikusan azt fogom hinni, hogy ötösöm van.

Az episztemikusok harmadik érve arról szól, hogy be kell csapnunk magunkat.⁵ Tegyük fel, hogy vannak ugyan jó praktikus indokaim egy állítás elfogadása mellett, ám alapos és elfogulatlan kutatás után episztemikus indokaim nem elegendőek, és nincs is bizonyítékom arra, hogy további kutatás megfelelő episztemikus alapot teremt az állítás elfogadásához. Ha ugyanis *alapos okkal* azt hinném, hogy további tárgyilagos kutatás az állítás melletti döntő bizonyítékot tár fel, akkor az maga elegendő episztemikus indok lenne az állítás elfogadása mellett, vagy legalábbis amellet, hogy a lefolytatandó kutatás eredményeképpen végül episztemikus indokok alapján fogadjam el az állítást. Tehát episztemikus indokok hiányában kizárólag praktikus indokok alapján kívánom elfogadni az állítást. Mivel a praktikus indokok nem képesek létrehozni bennem a kívánt vélekedést, ezért, hogy higgyek az állításban, olyan megismerési helyzetbe kell hoznom magam, amely jelenlegi ismereteim szerint félrevezető. Ha viszont tárgyilagos vizsgálattal nem tudom magam olyan megismerési helyzetbe hozni, akkor ezt csak úgy tehetem meg, hogy megtévesztő bizonyítékokat fabrikálok

⁵ A harmadik és a negyedik érv megfogalmazása során felhasználom Foley gondolatmenetét. V. ö. Foley, R., i. m. 191–192. o.).

magam számára, amelyek azután meggyőznek az állítás igazságáról. (Tegyük fel, hogy jelenlegi ismereteim alapján nem tévedek, és további tárgyilagos vizsgálat során [vagy akár elfogult vizsgálatban véletlenül] nem kerülnek elő mégis olyan bizonyítékok, amelyek valószínűsítik, hogy az állítás igaz.) Azonban a bizonyítékok fabrikálásának a tényét – azt hogy, manipuláltam a megismerési eljárást, amelyben a bizonyítékokat előállítottam – el kell rejtenem önmagam elől. Hiszen ha tudom, hogy a bizonyítékok félrevezetőek, akkor nem lesznek meggyőzőek, nem váltják ki bennem a vélekedést. Vagyis valamilyen módon be kell csapnom magam, hogy az előállított bizonyítékok meggyőzzenek. Valamilyen módon feledtetnem kell magammal a bizonyítékok előállítása során elkövetett csalást – ez pedig nem könnyű.

A negyedik érv a legáltalánosabb értelemben vett hasznossággal operál. Eszerint ugyanis az igaz vélekedés egyben összességében a leghasznosabb vélekedés is, és ezt minden egyes konkrét praktikus szempont legfeljebb csak ronthatja. Folyamatosan rengeteg, gyakran előre nem látható döntést hozunk, amelynek során a vélekedéseinkre támaszkodunk. A döntéseink és a belőlük fakadó cselekvéseink szempontjából általánosságban az a leghasznosabb, ha pontos képünk van a világról, hiszen ez a jó döntés előfeltétele. Ha egy-egy esetben igaz vélekedés helyett valamely praktikus szempontból hasznos, de hamis vélekedést teszünk magunkévá, akkor vélekedéseink holisztikus összekapcsolódása miatt általában több vélekedés felülvizsgálatára kényszerülünk, vagyis több más helyes vélekedést is hamisra kell módosítanunk. Ennek következtében vélekedéseink rendszerének terjedelmes részei hamissá válnak, ami jelentősen rontja a vélekedések általános hasznosságát a jövőbeli döntések és cselekedetek szempontjából. Tehát a praktikus indokok legjobb esetben redundánsak, rosszabb esetben károsak is.

3. Az episztemikus álláspont kritikája

A teoretikus racionalitás (1) értelmezése alapján álló episztemikus álláspont (1) mellett az alábbi négy alaptézist (az előfeltevéseket is ideértve) foglalja magában:

2. A vélekedések kizárólagos funkciója a megismerés, a világ (közelítőleg) helyes/igaz leírása.

3. A megismerés kizárólag megismerésbeli célokat szolgál, és független a megismerési helyzet egyéb jellemzőitől.

4. Ha létezik, akkor egy és csak egy episztemikusan jól (de legalábbis relative legjobban) alátámasztott vélekedés létezik az adott szituációban; ha pedig nem létezik, akkor az állítás elfogadása felfüggeszthető.

5. Vannak olyan általános episztemikus kritériumok, amelyek szituációtól függetlenül alkalmasak a vélekedések racionalitásának megítélésére.

Amellett fogok érvelni, hogy az 1-5. tézisek tévesek vagy kiegészítésre szorulnak, és megmutatom, hogy praktikus indokok figyelembevételével a vélekedések szempontjából episztemikusan – azaz megismerésbeli szempontok alapján – racionális, mi több, nélkülözhetetlen.

3.1. A vélekedések és a gyakorlat viszonya

Pascal⁶ és James⁷ (a 2. tézissel ellentétben) abból indul ki, hogy a vélekedések nem csak a világ megismerésére, hanem cselekvéseink alapjául is szolgálnak, és bizonyos fontos esetekben rivális és egymásnak ellentmondó vélekedések közül egyik sincs megfelelően alátámasztva. Ám ha ekkor a cselekvés elkerülhetetlen, és az egymással ellentétes hipotézisekből egymástól lényegesen különböző cselekedetek adódnak, akkor az állásfoglalás felfüggesztése lehetetlen (a 4. tézissel ellentétben). Tehát a rivális és egymást kizáró hipotézisek közül választani kell, és ez a fentiek miatt csak nem episztemikus, azaz praktikus szempontok alapján lehetséges. Vagyis legalább ilyen esetekben az ellentmondó hipotézisek közül az egyiknek praktikus szempontok alapján történő elfogadása racionális.

⁶ Pascal, B., *Gondolatok*, Gondolat, Budapest, 1983.

⁷ James, W., „The Will to Believe”, a szerző *The Will to Believe and Other Essays in Popular Philosophy* c. kötetében, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1979, 13-33. o.

Pascal klasszikus problémája szerint van két ellentmondó állításunk: van Isten, illetve nincs Isten. Egyik sem bizonyítható kielégítően, ám valamilyen életet élnem kell, vagy egy hívőét, vagy egy nem hívőét. Ilyenkor Pascal és James szerint ésszerű nem episztemikus szempontok alapján választani a két ellentmondó hipotézis közül.

Az episztemikusok ennek a gondolatmenetnek a következőket szokták ellene vetni. Rendben van, hogy azért választjuk az egyiket az alternatív hipotézisek közül, hogy azután annak alapján cselekedjünk – ez a praktikus racionalitás kategóriájába tartozik, és semmi köze a teoretikus racionalitáshoz –, ám nem vagyunk jogosultak azt hinni, hogy az így kiválasztott hipotézis helyes, azaz nem szabad hinnünk a hipotézisben. Tehát ilyenkor valójában nem azért választunk a rivális hipotézisek közül, hogy egy álláspontot kialakítsunk a kérdésben, hogy a választott állítást vélekedésként magunkévá tegyük. Ez ugyanis egyben azt is jelentené, hogy az állítást igaznak tekintjük, erre pedig semmi alapunk.

Ez az ellenvetés azt feltételezi, hogy szét lehet választani és elkülöníttetten lehet kezelni a cselekvések alapjául szolgáló, igaznak nem tekintett hipotéziseket az igaznak vagy valószínűleg igaznak tekintett és a megismerést szolgáló vélekedésektől. E feltevés nyilvánvalóan helyes jól körülhatárolható cselekvések és jól körülhatárolható körben alkalmazott hipotézisek esetén. Ha nem tudom, két út közül melyik vezet a célomhoz, és elindulok az egyikben, azzal a feltevéssel, hogy esetleg az, akkor ebben az esetben nyilván nem fogom pusztán azért elfogadni azt az állítást, hogy a kérdéses út visz a célomhoz, mert úgy tettem, mintha az vinne.

A hipotézisek és a vélekedések szétválasztása és elkülönített kezelése azonban nem tűnik megvalósíthatónak (például a Pascal és a James által említett) szerteágazó cselekvési rendszerhez vezető hipotézisek esetében. Mint arra már Pascal rámutat, amikor elkezdünk úgy cselekedni, mintha lenne Isten, elkezdünk egy vallásos gyakorlatot, akkor egy idő után elfogadjuk ezt a hipotézist, és elkezdjük ennek megfelelően látni a világot. Bizonyos cselekvéseknek, különösen az életformaszerű, kiterjedt gyakorlatoknak episztemikus következményei vannak: egy gyakorlat többek között képes bennünk azt a meggyőződést kialakítani, hogy a háttérben álló feltevések igazak. Ennek fényében a jamesi javaslatot a teoretikus racionalitás szempontjából úgy

értelmezem, hogy ha a gyakorlat úgyis meggyőződéssé teszi a hipotézist, akkor ezzel nézzünk szembe rögtön az elején, és tekintsük a problémát ennek megfelelően a vélekedések megválasztására vonatkozó problémaként.

Az episztemikusok mondhatnák azonban, hogy azért, mert az ember olyan, hogy bizonyos komplex esetekben a hipotézis a gyakorlat hatására egy idő után meggyőződéssé válik, attól az így megszerzett vélekedések még nem lesznek racionálisak. Ám úgy tűnik, hogy nem pusztán irracionális szeszélyből járunk el így, és nem látszik, hogyan alakíthatnánk a vélekedéseinket racionálisabban. Kiterjedt cselekvéseket, életformákat meghatározó és újabb vélekedéseket kiváltó hipotézisek esetében a hipotézisek és a vélekedések szétválasztása és elkülönített kezelése *ismeretelméleti* és szemantikai okokból nem látszik megoldhatóknak. Vélekedéseink nincsenek – és az ismeretelméleti atomizmus valamilyen változatát leszámítva nem is látható, hogyan lehetnének – megcímkeztve. Ha ismeretelméleti és szemantikai értelemben holisták vagyunk, akkor a vélekedések ilyen kétszintű rendszere nehezen elképzelhető. A vélekedések rendszert alkotnak (még ha nem is tekintjük nagyon konzisztensnek ezt a rendszert), amelyben az egyes elemek igazságértéke befolyásolja a többi igazságértékét, és ez a rendszer befolyásolja a jelentést. Nem könnyű belátni, hogyan lehetne ezen a rendszeren végigvezetni, hogy mi az igaznak tartott vélekedések hatása, és mi azoknak a hipotéziseknek a hatása, amelyeket csak a cselekvések kedvéért tételeztünk fel. Hogyan lehet például elkülöníteni a hívő (vagy akár a nem hívő) életformám részeként felismert és igaznak tartott állításoknak a nyelvem szavainak jelentéséhez tett szemantikai hozzájárulását a többi, általam igaznak tartott állítás hozzájárulásától?

Ezek a megjegyzések nyilván nem bizonyítják, hogy ha a holizmust elfogadjuk, akkor az episztemikus ellenvetések könnyedén cáfolhatók. Azt viszont mutatják, hogy a holista számára a pascali–jamesi állásponttal szembeni szokásos episztemikus ellenvetés nem mond eleget, és most ismét az episztemikuson a sor, hogy megmondja: lehetséges-e egyáltalán a hipotézisek és a vélekedések szétválogatása és elkülönített kezelése, és ha igen, hogyan. Meg kell mutatnia, milyen mechanizmusok képesek ezt megvalósítani (vagy esetleg azt, hogy a

holizmus tarthatatlan⁸, és az ismeretelméleti és szemantikai atomizmus a helyes álláspont). Ha ugyanis ez a szétválogatás és elkülönített kezelés nem lehetséges, akkor a fenti esetben nem lehetséges az episztemikusok által megadott normák szerinti teoretikusan racionális megoldás. Ha viszont a racionalitás episztemikus normái elvileg, *ismeretelméleti* okokból nem teljesíthetők, akkor a normákat kell hibásnak tekinteni.⁹

Továbbá egy gyakorlat gyakran teremt olyan megismerési helyzetet, amelyben a gyakorlat alapjául szolgáló hipotézisek alátámasztást nyernek. Az episztemikus természetesen mondhatja, hogy ezek elfogult eljárások, melyek nem szolgáltatnak tárgyilagos bizonyítékokat. Kérdés azonban, hogyan lehet ilyen esetekben elfogulatlan kutatást végezni? Nem élhetünk egyszerre két életformát, egy vallásost és egy nem vallásost, hogy azután a gyakorlat során megszerzett episztemikus indokokat egy pártatlan metaszinon összehasonlítsuk. Vagyis úgy tűnik, hogy ilyen és ehhez hasonló esetekben nem rendelkezünk a racionalitásnak a megismerő szituációjától független, objektív kritériumaival (az 5. tétissel ellentétben)¹⁰, amelyek alapján választhatnánk a

⁸ Megjegyzendő, hogy az episztemikus álláspont melletti negyedik érv szintén feltételezi a holizmust.

⁹ Álláspontom nem az a téves, ugyanakkor általánosan elterjedt, és az episztemikusokkal szemben is gyakran és hibásan alkalmazott nézet, hogy ha a normát a valóságban soha senki nem tartja be, vagy a norma ilyen-olyan okokból nem tartható be, akkor hibás. *Pusztán ezek még nem feltétlenül támasztják alá, hogy hibás a norma. Az a kérdés, hogy milyen okból nem tartják be, vagy nem lehet betartani. Az én állításom, amelyet ebben a dolgozatban többször is alkalmazok, az, hogy egy ismeretelméleti norma hibás, ha ismeretelméleti okokból betarthatatlan, mert inkonzisztens az az ismeretelmélet, mely olyan kritériumokat ír elő, amelyeket saját maga szerint sem lehet betartani.*

¹⁰ Marx (vö. „A német ideológia”, a *Marx és Engels Művei* c. kiadás 3. kötetében, Kossuth Kiadó, Budapest, 1976, 11–538. o.), Mannheim (vö. „Tudásszociológia”, a *Tudásszociológiai tanulmányok* c. kötetben, Osiris, Budapest, 2000, 299–343. o., valamint *Ideológia és utópia*, Atlantisz, Budapest, 1996) és mások más összefüggésben mutatnak rá, hogy vannak olyan vélekedések, amelyekkel kapcsolatban nincsenek olyan objektív ismeretelméleti kritériumok, amelyek a megismerő társadalmi, vagy léthelyzetétől függetlenül mindenkire érvényesek lennének. Bizonyos (elsősorban a társas viszonyok megítélésére) vonatkozó vélekedések racionalitásának megítélése az illető társadalmi, illetve

vallásos és a nem vallásos episztemikus indokok között. Ha az episztemikus nem tud választ adni a kérdésekre, és az derül ki, hogy az episztemikus kritériumai az emberi megismerés mechanizmusa miatt nem teljesíthetők, akkor ismét a normákat kell hibáztatnunk.

E két kritikai megjegyzés tehát annyit mond, hogy az episztemikus álláspont *ismeretelméleti* szempontból kétséges, de legalábbis inkomplett, kiegészítésre szorul.

3.2. A véges megismerő szerepe a racionalitás szempontjából

3.2.1. A véges megismerő megismerésének részleges és közelítő jellege

Talán egy nem időben élő, végtelen megismerő képességekkel rendelkező természetfeletti lény számára ésszerű kognitív cél az átfogó és helyes vélekedésre törekvés. Nem ésszerű viszont minden további nélkül alkalmazni ezt a célt az ember megismerésére. Nem neveznénk ésszerűnek egy ember vélekedéseit, ha kizárólag logikai igazságokra vonatkozó meggyőződésekkel rendelkezne, vagy esetleg csak egyetlen logikai igazságra és ennek konjunkcióira vonatkozó meggyőződésekkel (például: $a=a$, $a=a\&a=a$, $a=a\&a=a\&a=a\dots$ stb.), ebből viszont annyival, amennyi teljes kognitív kapacitását (minden olyan erőforrását, amely vélekedések kialakításához és fenntartásához szükséges, tehát pl. rövid és hosszú távú memóriáját, figyelmét, érdeklődését stb.) leköti. A meggyőződései helyesek, és (bizonyos értelemben) átfogóak (az azonosságra vonatkozó logikai törvény lehető legtöbb konjunkcióját hiszi, a lehető legnagyobb részletezettségben), vagyis megfelelnek a teoretikus racionalitás (1) értelmezésének, ám mégsem neveznénk őket *megismerési szempontból célszerűnek*, azaz episztemikusan racionálisnak. Vagyis ha figyelembe vesszük, hogy véges kognitív képességekkel, véges idővel rendelkező lények vagyunk, akkor a teoretikus racionalitás fenti (1) értelmezése nem kielégítő. A vélekedések logikailag- ismeretelméletileg értelmezett átfogó jellege és helyessége még nem

léhelyzetétől függ, melynek függvényében változnak az ismeretelméleti kritériumok.

biztosítja a megismerés szempontjából vett célszerűségüket. A megismerésbeli célt (1)-ben ki kell egészíteni, pontosítani kell.

A helyes értelmezés kialakításához figyelembe kell venni azt a közhelyet, hogy a véges ember megismerése szükségképpen részleges és közelítő abban az értelemben, hogy nem lehet mindenről átfogó és egyformán pontos és megbízható meggyőződést kialakítani. Ez a racionalitás értelmezése szempontjából annyit tesz, hogy nem mindegy, miről alakítunk ki vélekedést és milyen pontosságú ill. megbízhatóságú vélekedést alakítunk ki. Teoretikusan nem egyformán racionális a vélekedések minden helyes és átfogó rendszere, mert a megismerés szempontjából nem egyformán célszerű. Ha már korlátozott és közelítő ismeretekkel rendelkezhetünk csak, akkor a megismerés magában foglalja azt is, hogy a megfelelő – releváns, fontos, érdekes stb. – vélekedésekkel rendelkezünk. Egy vélekedés egyébként lehet igaz, de ha a megismerési cél szempontjából kevésbé releváns, akkor megismerési szempontból kevésbé célszerű, mint egy releváns vélekedés. Ez nyilván azért van, mert a korlátozottság és a közelítő jelleg miatt az episztemikus cél meghatározásában szereplő „átfogó” és „helyes” kifejezések automatikusan viszonyítást foglalnak magukban, vagyis azt jelentik: a maga részlegességében és közelítő mivoltában átfogó és helyes *valamihhez képest*. Az összes lehetséges helyes vélekedésből nem mindegyik azonos méretű részhalmaz egyformán célszerű megismerési szempontból. Csak a telefonkönyvet tudni kívülről nem ugyanolyan értékű tudás, mint az, amellyel szokásosan rendelkezünk – és nemcsak praktikus szempontból, hanem *megismerési szempontból* sem ugyanolyan értékű. Azt mondjuk, hogy az, aki csak a telefonkönyvet tudja kívülről (vagy még inkább az előző példában szereplő logikai igazságokat), az nem tud ugyanannyit, mint az, aki hasonló mennyiségű helyes vélekedéssel rendelkezik, mondjuk az egyiptológiában. Ezen azt értjük, hogy nem tud ugyanannyit a világról. (Nem csak azt, hogy az egyik haszontalan, a másik pedig hasznos ismeret. Már csak azért sem, mert sokan az egyiptológiát sem minősítenék hasznosnak.) Továbbá véges megismerő esetén, a legegyszerűbb eseteket leszámítva, a vélekedések átfogó jellege és helyessége egymásnak ellentmondó követelmény. Ugyanis minél pontosabb és megbízhatóbb vélekedésekre törekszünk, annál több kognitív erőforrásra van szükségünk, és annál kevésbé átfogó nézeteket alakíthatunk ki. Ezért nemcsak az a kérdés, hogy miről

alakítunk ki véleményt, hanem az is, hogy miként egyensúlyozunk a vélekedések mennyisége és helyessége (pontossága, megbízhatósága) között.

A racionalitás normatív kategória, és az (1) által felállított mérce a végtelen megismerő képességű lényhez viszonyít. Meglehető, már önmagában is értelmetlen a végtelen megismerést állítani *mércéül*, az azonban már bizonyosan ésszerűtlen, ha ezt várjuk el a véges megismerőtől, és további megkötések nélkül követeljük meg vélekedéseinek átfogó jellegét és helyességét. Ám ha mégis a végtelen megismerést tekintjük ideálisnak – ha ezt az abszurd játékot játszuk –, akkor is meg kell adnunk, hogy a véges megismerő hogyan, milyen szempontok alapján közelíthet ehhez ésszerűen, milyen kritériumok alapján tekinthető a vélekedések valamely rendszere racionálisabbnak vagy kevésbé racionálisnak. A teoretikus racionalitás értelmezését tehát mindenképpen azzal kell kiegészíteni, hogy ezeket a burkolt relációkat explicitté tesszük: meg kell határozni, hogy milyen szempontból kell átfogónak és helyesnek lenni a vélekedéseknek, hogy megismerési szempontból *célszerűnek*, azaz racionálisnak tekinthessük őket. Ezek a feltételek a vélekedések tartalmára vonatkoznak, és a viszonyítási alapot olyan, nem episztemikus kritériumok alapján lehet meghatározni, mint hogy mi fontos, mi érdekes, és mi nem stb. Vagyis értékeink, preferenciáink határozzák meg, hogy megismerési szempontból mi a célszerű. Továbbá olyan, nem episztemikus kritériumok, amelyek ugyan nem valószínűsítik a vélekedés igazságát, de amelyek biztosítják kognitív erőforrásaink megismerési szempontból optimális kihasználását. Ilyen érték az egyszerűség, a konzervativizmus stb.¹¹

¹¹ Ezeket *episztemikus* értékeknek szokták néha nevezni, noha nyilván attól, hogy egy hipotézis egyszerű, még egyáltalán nem valószínűbb, hogy igaz, mint egy bonyolult.

3.2.2. A véges megismerő megismerési folyamata

Simon a praktikus racionalitással összefüggésben helyesen mutat rá, hogy pusztán a döntés helyessége nem lehet a szituációtól független, önmagában vett cél, és véges lényeknek korlátozó mellékfeltételeket kell figyelembe venniük. A teoretikus racionalitásra vonatkozóan ezt úgy adaptálhatjuk, hogy azt mondjuk: a véges megismerő célja nem szituációtól függetlenül (szemben a 3. tézissel) pusztán a helyes és átfogó vélekedések kialakítása, hanem az adott szituációban szükséges mennyiségű, pontosságú és megbízhatóságú vélekedések, *valamint* a kialakításukra fordított idő és a ráfordított erőforrások optimalizálása. Csak e három követelmény optimális együttes kielégítése lehet a megismerés véges lények számára ésszerű célja.

A minden kérdésben maximális mennyiségű helyes vélekedés kialakítására való törekvés racionális lehetne egy természetfeletti értelem, mondjuk egy Laplace-demon részéről, teljesen ésszerűtlen lenne azonban egy embertől. A racionalitás (1) alatti értelmezése tehát ésszerűtlen és nincs összhangban azzal, amit e fogalommal ki akarunk fejteni. Az episztemikus racionalitás – a megismerésbeli célszerűség – nem önmagában a megismerés maximalizálását jelenti, hanem optimalizálást a megismerési és nem megismerési tényezők között.¹² Hogy mennyi megismerési erőfeszítést ésszerű tenni a vélekedések helyessé

¹² Simon (vö. *Az ésszerűség szerepe az emberi életben* (fordította Berényi E.), Gondolat, Budapest, 2004) vitatná, hogy ez az optimalizálás értelmes feladat lehet az emberek számára. Optimalizálás helyett ő az első kielégítő megoldás választását tekinti az emberi döntési eljárás helyes (leírasi) módjának („optimizing” helyett „satisficing”). Ugyanis Simon szerint az optimalizálás is maximalizálás – nevezetesen a tényezők összesített előnyeinek és ráfordításainak arányát maximalizáljuk –, és ez szokásos komplex szituációkban véges emberi lényekkel szemben irreális elvárás. Ezért véges lények racionalitása valójában kielégítő megoldásra való törekvést jelent(het csak). (Vö. a Giegerenzer és munkatársai által írt *Simple Heuristics That Make Us Smart* c. kötettel, Oxford University Press, 1999.) Ha ez a kutatásra alkalmazható, akkor valami olyant jelent, hogy a kutatás eredményeként valójában az episztemikus és nem episztemikus feltételek által jelölt valamely küszöbfeltételt kielégítő első elfogadható állítást fogadjuk el.

gének és átfogó jellegének biztosítására, az a kérdés/tárgy fontosságától és a rendelkezésre álló lehetőségektől (időtől, eszközöktől stb.) függ. Ha a probléma érdektelen, akkor egy nagyon gyengén alátámasztott vélekedés is racionális lehet, amennyiben költséges lenne további episztemikus indokokat keresni. A költségek között természetesen az elmaradt hasznot is figyelembe vesszük, például azt, hogy addig sem tudunk mással foglalkozni. Ha egy kutatásra időt és energiát kell fordítani, költségei vannak, akkor elsősorban ezek a nem episztemikus értékek határozzák meg, hogy mit kutatunk, hogy mennyit kutatjuk, és ennek megfelelően azt is, hogy mennyi és mennyire pontos és megbízható vélekedést alakítunk ki. A racionális megismerés tehát olyan, a vélekedések helyességétől független, nem episztemikus tényezőket is magában foglal, mint a vélekedés fontossága, a vélekedés helyességének értéke, a vélekedés kialakítására fordított idő és kognitív erőfeszítés, az egyidejűleg felmerülő más problémák és a megoldásukhoz szükséges vélekedések fontossága stb.

Ezen álláspont ellenében az episztemikusok azt szokták felhozni, hogy az összekeveri a megismerő *tevékenység* racionalitására vonatkozó praktikus megfontolásokat a *vélekedések*, azaz az állítások elfogadásának racionalitására vonatkozó episztemikus megfontolásokkal.¹³ Az idő, a ráfordítások, a korlátozott kognitív kapacitás, a probléma fontossága, az adott probléma vizsgálata miatt elhanyagolt más kérdések stb. valójában a megismerő tevékenységgel kapcsolatos praktikus megfontolások körébe tartoznak, és elvileg teljesen racionális módon irányítják azt. A megismerő tevékenység, mint a megfigyelés, a kutatás, a hipotézisek elemzése, mérlegelése, a szükséges következtetések elvégzése stb. és a velük kapcsolatos praktikus célok *indirekt módon* valóban korlátozzák a szóba jövő vélekedéseket, de az állításokat már annak alapján fogadjuk el, hogy milyen bizonyítékok szólnak mellettük, vagyis hogy melyik (valószínűbb, hogy) helyes/igaz. A megismerő tevékenység praktikus szempontoktól vezérelt korlátozása esetén is az a célunk, hogy meghatározzuk, mely állítások igazak, és nem az például, hogy melyekhez juthatunk hozzá könnyen, olcsón és gyorsan.

¹³ Ez az általánosan elterjedt megkülönböztetés megtalálható például Foley és Audi idézett műveiben.

Ez az episztemikus ellenvetés azonban nem olyan veszélyes, mint amilyennek látszik. Ideiglenesen engedjük meg, hogy a megismerés és a vélelés (az állítás elfogadása) elválasztható egymástól! Ha minden vélekedésünk valamely megismerési folyamat eredményeként áll elő – az ellenvetés szerint oly módon, hogy a megismerési folyamat eredményeként előálló hipotéziseket episztemikus kritériumok alapján elfogadjuk, vagy nem fogadjuk el –, akkor minden elfogadott vélekedésünk kielégíti a megismerési folyamatra kirótt feltételeket plusz az elfogadás episztemikus kritériumait. Az elfogadás episztemikus kritériumai *általában* azonban nem lehetnek szigorúbbak, mint a megismerési folyamat során alkalmazott episztemikus kritériumok, mert különben sohasem vagy csak nagyon ritkán alakítanánk ki vélekedéseket. *Továbbá* ekkor a megismerési folyamat és az egész megismerés-elfogadás irracionális lenne. A megismerési folyamat azért lenne irracionális, mert a megismerési folyamat célja – az ellenvetés feltételezése szerint – episztemikusan elfogadható vélekedések előállítására, ehelyett a megismerési folyamat episztemikus és nem-episztemikus szempontok szerint optimalizált vélekedéseket állít elő, amelyek előre tervezetten nem felelnek meg az episztemikusan elfogadható vélekedés követelményeinek. A megismerési folyamat tehát nyilvánvalóan nem felelne meg a céljának, azaz irracionális lenne. Az elvileg *célszerűen egymásra épülő* megismerési folyamat-velekedés-komplexum pedig azért lenne irracionális, mert az első és a második lépésben alkalmazott episztemikus kritériumok különbözősége miatt nem teljesül a két folyamat egymásra építhetőségének feltétele. Tehát nem csak a megismerési folyamatban lennének (praktikusan) irracionálisak, hanem abban is, hogy a megismerési folyamat eredményét „terjesztjük föl” elfogadásra. Vagyis irracionálisnak kell tekintenünk a teljes véleménykialakítási gyakorlatot, ha az episztemikusok ellenvetése szerint különböző episztemikus követelményeket óhajtunk alkalmazni a megismerési folyamatra és a vélekedések kialakítására. Ha tehát elfogadjuk, hogy a megismerési folyamatot (a cselekvést) a fenti optimalizálás jellemzi, és nem kívánjuk a teljes megismerési és véleményalkotási gyakorlatunkat irracionálisnak minősíteni, akkor el kell fogadnunk, hogy a vélekedéseinket *általában* az optimalizálás során kialakuló episztemikus kritériumok alapján fogadjuk el. Vagyis a teoretikus racionalitás szempontjából a megismerési folyamatban

alkalmazott és az állítások elfogadásában alkalmazott episztemikus szempontok megkülönböztetése akadémikus szörszálhasogatás. Ráadásul további nyomós érv is felhozható az episztemikus ellenvetésnek alapul szolgáló megismerési folyamat és elfogadás közötti megkülönböztetéssel szemben. A megismerési folyamat és az elfogadás megkülönböztetése ugyanis legfeljebb csak logikai jelentőséggel bír, de a racionalitás szempontjából hibás. Mert mint arra Polányi¹⁴ rámutatott, a megismerési folyamat maga is az elköteleződéssel kezdődik, és az elköteleződés általa adott értelmezése szerint ez azt jelenti, hogy a megismerési folyamatot meghatározza valamiféle előzetes elfogadás. Ha viszont nincs külön megismerés és elfogadás, akkor nem is lehet külön a megismerési folyamatra alkalmazandó praktikus és az állítás-elfogadásra alkalmazandó teoretikus racionalitás.

Ha a fenti episztemikus és nem episztemikus feltételek együttesen jellemzik a megismerési folyamatot, akkor el kell fogadnunk, hogy ugyanezek jellemzik az állítások elfogadását is. Tehát a teoretikus racionalitás is az episztemikus és a nem episztemikus kritériumok optimalizálásán, azaz végül is részben nem episztemikus kritériumokon alapul.

3.3. Több, egyformán racionális vélekedés

Quine szerint¹⁵ az általa kidolgozott meghatározatlansági tézisek értelmében ha van egyáltalán episztemikusan védhető álláspont, akkor – az episztemikus indoklások és a jelentések logikai szerkezete folytán – mindig egynél több, episztemikusan egyformán védhető álláspont

¹⁴ Vö. Polányi Mihály, *Filozófiai írásai*, I-II. kötet, Atlantisz, Budapest, 1992 és *Személyes tudás*, I-II. kötet (fordította: Papp Mária), Atlantisz, Budapest, 1994.

¹⁵ Quine, W. v. O., „On Empirically Equivalent Systems of the World”, *Erkenntnis*, vol.9. (1975), 313–328.o.; „Three Indeterminacies”, az R. B. Barrett és R. F. Gibson által szerkesztett *Perspectives on Quine* c. kötetben, Blackwell, Cambridge, Mass., 1990, 1–16.o.; „Az empirizmus két dogmája” (ford. Faragó-Szabó István), a Forrai Gábor és Szegedi Péter által szerkesztett *Tudományfilozófia szöveggyűjteményben*, Áron kiadó, Budapest, 1999, 131–151. o.

van (szemben a (4.) tézissel). E vélekedések között már csak praktikus szempontok alapján tehetünk különbséget, hiszen az episztemikus indokok egyformán jól támasztják alá őket, vagyis az (1)-ben szereplő megismerési célok szempontjából ezek egyformán célszerű vélekedések. Viszont választanunk kell, hiszen az állítások episztemikusan egyformán jól indokolt rendszerei ellentmondanak egymásnak, és a rendszerek *episztemikus* indokok folytán egyszerre nem fogadhatók el.

Az episztemikus erre azt válaszolhatja, hogy az episztemikus álláspont valóban általában feltételezi a kognitív monizmust, hogy tudniillik nincs két egyformán jól alátámasztott rendszere a vélekedéseknek, ez azonban nem lényeges eleme az álláspontnak. Ha van két, a világot egyformán helyesen reprezentáló vélekedérendszer, akkor az episztemikus célt már bármelyik rendszer teljesíti, és így a közöttük lévő ellentmondás feloldása már semmit nem tesz hozzá a megismeréshez. Az ellentmondás feloldásának már nem kognitív, hanem praktikus szerepe van: a megismerésbeli célt egyformán jól teljesítő vélekedérendszerek közül egyet kiválaszt használatra. A praktikus szempontnak itt nem a megismerésbeli szempontból célszerű vélekedések kiválasztásában van szerepe, hanem csak a megismerési szempontból egyformán célszerűek közül egynek a magunk számára történő kiválasztásában, és „telepítésében”. A praktikus kritérium alkalmazása itt a megismeréshez nem szükséges, hanem csupán „túlbuzgóságunk” eredményeként előállt lehetőség. A praktikus kritériumok alkalmazását könnyedén elkerülhetnénk, ha megelégednénk a vélekedéseknek az első, az episztemikus kritériumokat kielégítő rendszerével.

4. Következtetések

Reményeim szerint a *normatív ismeretelmélet* „paradigmáján” belül azt sikerült megmutatni, hogy vélekedéseinknek a helyességüket/igazságukat valószínűsítő kritériumok mellett, nem episztemikus feltételeket is ki kell elégíteniük, hogy megismerési szempontból célszerűek legyenek, azazhogy episztemikusan racionálisnak minősüljenek.

Érveléseim részben annak kimutatását célozták, hogy (talán kicsit pontatlanul fogalmazva) a vélekedéseknek az igazság szempontjából vett célszerűsége nem esik egybe a megismerés szempontjából vett célszerűséggel. A kettő téves azonosítását tükrözi az irodalomban az „episztemikus” szó használata is. Az „episztemikus indok/kritérium/feltétel” kifejezések olyan indokokra/feltételekre utalnak, amelyek a vélekedés igazságát valószínűsítik, míg az „episztemikus cél/erény” megismerésbeli célra/erényre utal. Én is alkalmazkodtam ehhez a téves azonosításon alapuló, de általánosan elterjedt szóhasználathoz. Ebből adódik a paradox megfogalmazás, hogy episztemikusan (megismerési szempontból) célszerű vélekedéseknek nem episztemikus (nem az igazságot valószínűsítő) szempontoknak kell megfelelniük. Más szóval: pusztán a vélekedés igazságát alátámasztó indokok nem biztosítják egy vélekedés elfogadásának és fenntartásának megismerési szempontból vett célszerűségét, további praktikus indokokra van szükség. Ha elfogadjuk – amint azt általában el szokták fogadni –, hogy a vélekedések a világ reprezentációjaként a világ megismerését szolgálják, akkor viszont ebből a szempontból is kell értékelnünk őket, és nem elég csupán az igazságuk szempontjából. Ezért merülnek fel nem episztemikus kritériumok.

Kritikai megjegyzéseim tehát nem arra épülnek, hogy a vélekedések elfogadása során le kellene mondanunk a megismerésbeli célokról, és azokat valamely magasabb praktikus (például morális) szemponttal kellene helyettesítenünk. Nem azt mondom, hogy a vélekedések értékelésekor az ismeretelméleti megfontolások helyett valamely praktikus megfontolásnak kellene prioritást adni (mint például Pascal javasolja az Istenben való hit mérlegelésekor), mert – mondjuk – más gyakorlati (például hasznossági vagy morális) szempontok ezt indokolják, vagy mert a megismerés maga is gyakorlati célokat szolgál. Elfogadom, hogy a vélekedések elsősorban a világ megismerésének és a benne való tájékozódásunknak az eszközei (az így szerzett ismeret aztán természetesen már további praktikus célokat szolgál), és ezért elsősorban *a megismerésre vonatkozó megfontolások* alapján kell értékelni őket. Ilyen megfontolások vezetnek azután a nem episztemikus kritériumok felmerüléséhez.

A fenti kritikák elsősorban arra vonatkoztak, hogy az episztemikus álláspontban a megismerésre vonatkozó feltevések nem kellően

átgondoltak, és ebből fakadóan határozzák meg hibásan a teoretikus racionalitást. Röviden összegezve: fenti ismeretelméleti érveléseim arra mutattak rá, hogy:

6. Ismeretelméleti okokból (holizmus, valamint az összefüggés az elérhető megismerési módszerek és az azok értékelésére szolgáló kritériumok között) nem választhatók szét a megismerést célzó és a cselekvések alapjául szolgáló vélekedések, és ez utóbbiaknak, szintén ismeretelméleti okokból, megismerésbeli következményeik vannak. (Lásd a 3.1. szakaszt!)

7. Egy véges lény vélekedéseinek közel azonos méretű, korlátozott rendszerei tartalmuk szerint különböző mértékben szolgálhatják a megismerést, ezért ezeket a tartalmi szempontokat is figyelembe kell venni a megismerésbeli cél szempontjából történő értékelésnél. (3.2.1.)

8. Figyelembe véve a megismerő tevékenység és a vélekedések logikai-ismeretelméleti kapcsolatát, csak akkor őrizhetnénk meg az episztemikus racionalitás (1)-ben adott értelmezését, ha irracionálisnak minősítenénk megismerő tevékenységünket és vélekedéseink kialakítására szolgáló gyakorlatunkat. (3.2.2.)

9. Az emberi vélekedések kialakításában a megismerő tevékenység praktikus és az állítás-elfogadás teoretikus lépése a megismerés szerkezetéből adódóan nem választható el egymástól. (3.2.2.)

Nyilván csak olyan racionalitás-értelmezés jöhet szóba, amely összhangban van a megismerésre vonatkozó elképzelésekkel, amennyiben a vélekedések elsősorban mégiscsak a világ megismerését szolgálják, és elsősorban arra valók, hogy segítsenek eligazodni a világban. Ha viszont ezeket a megismerésre vonatkozó megfontolásokat figyelembe vesszük, akkor inadekvátnak bizonyul, az álláspontjuk mellett felhozott érvekkel egyetemben, az a teoretikus racionalitás-értelmezés, amelyet az episztemikusok adnak. Vagyis ismeretelméleti indokok alapján kell módosítanunk a teoretikus racionalitásról kialakítandó képet, hogy a vélekedések tényleg episztemikusan – azaz a megismerés szempontjából – célszerűek legyenek.

A 6-9. pontokban összefoglalt érvelések azt mutatják, hogy vélekedéseinknek, ahhoz, hogy megismerési szempontból célszerűek legyenek, praktikus feltételeket is ki kell elégíteniük. Ez egyben azt is jelenti, hogy a helyességet/igazságot biztosító követelményeken esetenként a praktikus kritériumok kielégítésének érdekében lazítunk.

De vajon a vélekedések megismerésbeli célszerűsége nem vész el, ha helyességük/igazságuk tekintetében engedményeket teszünk? Hogyan szolgálhatják hamis vélekedések a megismerést?

A vélekedések megismerésbeli célszerűsége általában praktikus kritériumok kielégítését is feltételezi, mindez azonban nem jelenti azt, hogy hamis állításokat fogadunk el. A fenti gondolatmenetek nem hozzák magukkal azt, hogy praktikus feltételek teljesítése miatt, hamis állítást fogadnánk el igaznak. A világról alkotott helyes kép kialakítása szempontjából egy ilyen lépés valóban nem lenne célszerű.

A fenti gondolatmenetekben a praktikus szempontok felmerülése különbözőképpen befolyásolja az episztemikus kritériumok alkalmazását. A 7.-ben jelzett érvelés szerint a praktikus feltételek csak kiegészítik az episztemikus kritériumokat, de semmilyen módon nem korlátozzák azok érvényesülését. A 8. és a 9. pontban vázolt érvelés szerint az episztemikus kritériumok lazítása azt jelenti, hogy esetenként a lehetségesnél kevesebb bizonyíték alapján fogadunk el állításokat, ezért kisebb az állítás megbízhatósága, nagyobb a tévedés kockázata. Ez azonban nem teremt alapvetően új helyzetet, hiszen állításaink döntő része a praktikus feltételektől eltekintve is csak többé-kevésbé alátámasztott, csak valószínűleg igaz, és ezért esendő. A megismerési folyamatban felmerülő praktikus feltételek azt jelentik, hogy esetenként megismerési szempontból célszerű a praktikus feltételek figyelmen kívül hagyásával elérhetőnél kisebb valószínűségekkel megelégedni.

A 3.1. pontban előadott (6.-ban összefoglalt) érvelés szerint egy kiterjedt gyakorlat valóban „elfogult” megismerési helyzetet hoz létre. Egy, esetleg néhány állítás feltevésével elfogadunk egy gyakorlatot, majd a gyakorlattal együtt kialakítjuk a vélekedések kiterjedt rendszerét, és *mindeközben* keresünk – és gyakran találunk – őket alátámasztó episztemikus indokokat. A kérdés itt az, hogy vajon valóban hamis állítások elfogadását jelenti-e az, hogy előbb választjuk a gyakorlattal a vélekedéseket, és azután keresünk hozzájuk indokokat? Ez a *sorrend* megismerési szempontból valóban nem látszik célszerűnek, ám ettől még a végén elfogadott állítások nem feltétlenül hamisak, sőt megfelelhetnek az episztemikus kritériumoknak. Vegyük észre, hogy néhány alapvető, a gyakorlat alapjául szolgáló kiinduló állítást valóban előre feltételezünk, ám a többi állítást a gyakorlat keretében, az azokat alátámasztó bizonyítékokkal együtt fogadhatjuk már el. Ebben a

folyamatban pedig Quine meghatározatlansági tézisei szerint az episztemikus követelmények betartásával a vélekedések rendszerét úgy alakíthatjuk ki, hogy az végül megfeleljen az episztemikus kritériumoknak.

Nem állítom, hogy a gyakorlat mindig ilyen módon befolyásolja vélekedéseinket.¹⁶ Az állítások igazságát vagy hamisságát valószínűsítő bizonyítékokat figyelmen kívül hagyva elfogadhatunk téves állításokat is. Ám Quine tézise értelmében pusztán a gyakorlat befolyása nem eredményez hamis vélekedéseket. Ha a vélekedések *rendszerének* kialakítása során az állítások igazságát valószínűsítő kritériumokat szem előtt tartjuk, akkor így eljuthatunk az episztemikus indokkal egyformán jól alátámasztott vélekedésrendszerek egyikéhez.

Vegyük sorra, hogy állunk az episztemikusok 2.1. szakaszban felsorolt érveivel!

Ha a racionalitás (1) értelmezése praktikus szempontokkal történő kiegészítésre szorul, akkor elesik az első érv. Továbbá a bemutatott vélekedéskialakítási gyakorlatok érdektelenné teszik az episztemikusok motivációs érvét és az önbecsapásra alapozott érvét. Praktikus indokok alapján ugyan közvetlenül általában tényleg nem fogadunk el állításokat, de indirekt módon létre tudjuk hozni magunkban a vélekedéseket azáltal, hogy mit, milyen mélységben, mennyi ideig és milyen életformaszerű gyakorlat összefüggésében kutatunk anélkül, hogy be kellene csapnunk magunkat A negyedik érvvel egyetérthetünk: Összességében lehet, hogy a megismerési szempontból célszerű vélekedések a leghasznosabbak is. Mindössze úgy kell értelmezni a megállapítást, hogy a megismerési szempontból célszerű vélekedéseknek már ki kell elégíteniük praktikus szempontokat.

Nem tárgyaltam, milyen praktikus szempontokat kell figyelembe venni, csak utaltam rá, hogy ilyenekre szükség van ahhoz, hogy a vélekedéseink megismerési szempontból célszerűek, azaz racionálisak legyenek. Már ebből is következik azonban, hogy amikor a deskriptív

¹⁶ Bár vannak, akik szerint egy *működő* gyakorlat által feltételezett, és az abból következő állítások többsége valószínűleg helyes/igaz. Mert ha a gyakorlat működik, akkor nem alapulhat a világról alkotott alapvetően hamis képen. Ez az érv azonban joggal kritizálható.

indíttatású megismerés-elméletek (például a tudásszociológia, vagy Kuhné illetve Feyerabendé, vagy a kognitív pszichológiai) kimutatják, hogy nem episztemikus indokok befolyásolnak minket az állítások elfogadásában, akkor ez *önmagában* nem jelenti azt, hogy irracionálisak lennénk egy helyesen értelmezett normatív indíttatású ismeretelmélet és a ráépülő racionalitáselmélet szerint. (Attól függően, hogy milyen, nem episztemikus indokok befolyását mutatja ki, a megismerés szóban forgó elmélete ábrázolhatja az emberi megismerést racionálisnak vagy irracionálisnak.) Egy megismeréselméletet nem tesz az irracionális szálláscsinálójává pusztán az, ha rámutat, hogy vélekedéseink kialakítása során gyakran befolyásolnak bennünket olyan indokok, amelyek egyáltalán nem támasztják alá helyességüket. Vélekedéseink ettől még nagyon ésszerűek lehetnek.

Irodalom

- Audi, Robert, „Theoretical Rationality”, az A. R. Mele és P. Rawling által szerkesztett *The Oxford Handbook of Rationality* c. kötetben, Oxford University Press, 2004, 17–44. o.
- Foley, R., „Conceptual Diversity in Epistemology”, a P. K. Moser által szerkesztett *The Oxford Handbook of Epistemology* c. kötetben, Oxford University Press, New York, 2002, 177–203. o.
- Giegerenzer, G.–Todd, P. M. and the ABC Research Group, *Simple Heuristics That Make Us Smart*, Oxford University Press, 1999.
- James, William.: „The Will to Believe”, a szerző *The Will to Believe and Other Essays in Popular Philosophy* c. kötetében, Harvard University Press, Cambridge (Mass.), 1979, 13–33. o.
- Mannheim, Karl.: „Tudásszociológia”, a *Tudásszociológiai tanulmányok* c. kötetben, Osiris, Budapest, 2000, 299–343. o.
- Mannheim, Karl.: *Ideológia és utópia*, Atlantisz, Budapest, 1996.
- Marx, Karl–Engels, Friedrich, „A német ideológia”, a *Marx és Engels Művei* c. kiadás 3. kötetében, Kossuth Kiadó, Budapest, 1976, 11–538. o.

- Mele, Alfred R. – Rawling, P. (szerk.), *The Oxford Handbook of Rationality*, Oxford University Press, New York, 2004.
- Moser, P., K. (szerk.), *The Oxford Handbook of Epistemology*, Oxford University Press, New York, 2002.
- Pascal, Blaise, *Gondolatok* (fordította: Pődör László), Gondolat, Budapest, 1983.
- Polányi, Mihály, *Filozófiai írásai*, I–II. kötet, Atlantisz, Budapest, 1992.
- Polányi, Mihály, *Személyes tudás*, I–II. kötet, (fordította: Papp Mária), Atlantisz, Budapest, 1994.
- Quine, W. v. O., „On Empirically Equivalent Systems of the World”, *Erkenntnis*, vol. 9., 1975, 313–328. o.
- Quine, W. v. O., „Three Indeterminacies”, az R. B. Barrett és R. F. Gibson által szerkesztett *Perspectives on Quine* c. kötetben, Blackwell, Cambridge, Mass, 1990, 1–16. o.
- Quine, W. v. O., „Az empirizmus két dogmája” (ford. Faragó-Szabó István), a Forrai Gábor és Szegedi Péter által szerkesztett *Tudományfilozófia szöveggyűjtemény* c. kötetben, Áron Kiadó, Budapest, 1999, 131–151. o.
- Simon, H. A., *Korlátozott racionalitás*, (fordította: Csontos László), Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest, 1982.
- Simon, H. A., *Az ésszerűség szerepe az emberi életben* (fordította: Berényi E.), Gondolat, Budapest, 2004.

Abstract

We have beliefs to represent the world accurately and comprehensively and it is generally assumed that as a consequence of this a belief is irrational from the point of view of its representative function if it is not based solely on epistemic reasons, namely, reasons that make our belief

probably correct. I will argue that this widespread assumption is false. A belief is not irrational solely because we believe it partly for non-epistemic reasons. Furthermore we necessarily have to consider non-epistemic reasons to be epistemically rational, that is, to satisfy epistemic goals.